

आय
प्रयोगसंग्रहाख्यग्रन्थः

४३
४

४३ ✓ सटीकः
४ (B)

व्याकरणम्
वरसूचिकार

४३/४ (B)

Prayoga-Sangraha-akhya Granth

४३/४ (३) ✓

४३/४ (३)

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ नचाकोटीश्वरंचोभांगणेशं नारतीशुरं ॥ क्रियते बालबोधार्थं प्रयुक्तेः संग्रहो मया ॥ ३ ॥ गजाननमहं वैदे गजशा
सननंदनं ॥ अगजागजाकुं नारिकु चारचादनलालसां ॥ २ ॥ अत्र भगवान्वररुचिर्बालानामनन्यस्तपाणिनीयानां काव्याभ्यासे
छानां सुख्युत्पत्तिद्वारा समासतः संक्षेपतः प्रयोगविज्ञानार्थं प्रयोगसंग्रहव्यग्रं धनं निबध्नाति ॥ प्रयोगमिति ॥ प्रयोगमिच्छतां ज्ञातुं
ज्ञेयं कारकमादितः ॥ संज्ञया षट् विधं भेदास्त्रयोविंशतिधा पुनः ॥ ३ ॥ अस्यार्थः यो यथाविहितं शब्दप्रयोगं ज्ञातुमिच्छति तेनेछ
तापुरुषेण आदौ आदितः प्रथमतः कारकं संज्ञेयमिति ॥ शब्दाश्च याणां हि ज्ञेयानां मध्ये कारकं क्रियानिमित्तं ज्ञेयं ज्ञातव्यमित्य
र्थः ॥ इदानीं तेषां विभाग आरभ्यते ॥ तच्च कारकं संज्ञयानाम् षट् विधं ॥ कर्तृ ॥ कर्म ॥ करणं ॥ संप्रदानं ॥ अपादानं ॥ अधिकरणानि
चेति ॥ तच्चेदाः पुनस्त्रयोविंशतिधा भवन्ति ॥ यथा क्रमेणैकैकस्य संख्या विभागं करोति ॥ तत्रेति ॥ तत्र पंचविधः कर्ता कर्मस
प्तविधं भवेत् ॥ करणं द्विविधं चैव त्रिविधं संप्रदानं ॥ अपादानं द्विधा चैव तथाधारश्चतुर्विधः ॥ पंचविधः कर्ता सप्त
विधं कर्म ॥ द्विविधं करणं ॥ त्रिविधं संप्रदानं ॥ द्विविधं अपादानं ॥ चतुर्विधं अधिकरणं चेति ॥ तत्र पंचविधः कर्ता यथा ॥ स्व
तंत्रकर्ता ॥ हेतुकर्ता ॥ कर्मकर्ता ॥ अभिहितकर्ता ॥ अनभिहितकर्ता चेति ॥ स्वतंत्रः कर्ता पुण्यं करोति अथाहुः मैत्री भजते

संज्ञा

वया

+ कं

संतः गुणानामुच्यंतिकुशलाः॥ स्वतंत्रः कर्ता॥ स्वतंत्रशब्देन क्रियानिरपेक्षार्थो विवक्षितः। तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति। कर्तृसंज्ञं
कृत्वा तृतीयायां प्राप्तायामनभिहित इति विवक्षितत्वादिनिहिते कर्तरि प्रथमा। हेतुकर्ता यथा हितं लभते विनीताः तान् विनीतान् निहितं लभ
मानान् भीरुः प्रयुक्ते। हितं लभयते विनीता भीरुः॥ तस्य योजको हेतुश्च॥ तदित्यनेनानंतरकर्ता संबध्यते। तस्य प्रयोजकः तस्य योजकः नि
पातनात्समासः स्वतंत्रप्रयोजको यो अर्थः तत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति। चकारात् कर्तृसंज्ञा च कर्तृसंज्ञा समावेशार्थः चकार। हेतुमति च
हेतुः स्वतंत्रस्य कर्तुः प्रयोजकस्तदीयो व्यापारः प्रेषणाध्यवसायादिः गुर्वदेराध्यायस्य सत्कारप्रतिज्ञासनं पूर्वकं कचिदर्थेनियोजनं सोऽस्या
स्तीति हेतुमान्। तस्मिन्नाभिधेये चातोर्णिचू। प्रत्ययो भवतीति णिचू। तस्य कर्तृत्वालंकारश्च। कर्मकर्ता यथा। स्वयमेव ह्ययं ते दुर्जन दो
षाः स्वयमेव ब्रिद्यंते प्राकृतजनस्नेहाः॥ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः॥ कर्मणा कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवति। अनभि
हितकर्ता यथा। साधनः परार्थसंपादयंति। ग्रामं गच्छति पुरुषः। ओदनं पचति स पकारः। अनभिहितकर्ता यथा॥ साधुभिरापाद्यंते
परार्थाः ओदनं पच्यते स पकारेण॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया॥ अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया विभक्तिः स्यात्॥ सप्तविधं कर्म यथा
इक्षितं कर्म। अनीक्षितं कर्म। इक्षितानीक्षितं कर्म। अकथितं कर्म। कर्तृकर्म। अनिहितं कर्म। अनभिहितं कर्म चेति। इक्षितं कर्म यथा

१

ओदनं भंके मनुष्यः॥ कर्तुरीक्षितं तमं कर्म॥ कर्तुः क्रियया पुमिष्टमं विवक्षितं। तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति। इति कर्मसंज्ञा। कर्मणि द्वितीया॥
अनभिहिते कर्मणि द्वितीया स्यात्। अनीक्षितं कर्म यथा। कल्याणमपि धर्मं प्रतिक्षिपंति पापबुद्धयः। विषं भक्षयति क्रुधः॥ तथा युक्तं चानीक्षि
तं॥ येन प्रकारेण कर्तुरीक्षितं क्रियया युज्यते तेनैव प्रकारेणानीक्षितं च युक्तं भवति। अस्य कर्मसंज्ञा भवति। इक्षितानीक्षितं कर्म यथा। पायसं
सहयत्तत्र पतिरजोऽप्यवहरामिकुमारः॥ अनादत्वाद्भजसः इक्षितानीक्षितं॥ अकथितं कर्म यथा। तदुन्नेदं पचति स पकारः। गां दध्नि गोपालः। पञ्चदत्तं
पान्यते कंबलं ब्राह्मणः। गंगां नृशतं दंडयति। कृतमृणाधि गोपालः। उपाध्यायं प्रयच्छति शास्त्रं शिष्ये। वृक्षमवचिनोति फलानि दारुकः। शिष्यं ब्रवीति धर्मं
गुरुः। पुत्रमनुशास्ति शास्त्रं पिता। शतं जपति देवदत्तः। रुधां हारं धिमं ध्याति हरिः। देवदत्तः शतं पुण्याति। ग्राममजान्नपतिहरति कर्षति वदति वा॥
अर्थनिबंधनेपसंज्ञा। बलिं स हते वसुधा। माणवकधर्मसाधने अक्षिधत्ते वत्कीत्यादि। अकथितं कर्म यो॥ श्लोकः॥ दुष्टाय पुन्यं दुष्टाधिप्राधिचिद्रूपं शाशिजिमकु
पां॥ कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीदृक्पृष्ठं॥ ६॥ परिगणनं कर्तव्यं॥ अकथितं च॥ नापि विशेषकथाभिः यत्कथितं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति॥ क
र्मणि द्वितीयेति द्वितीया। कर्तृकर्म यथा। गच्छति शिष्यो ग्रामं। गमयति शिष्यं ग्रामं गुरुः। वेदायां न्वेति शिष्यः। वेदायां न्वेदयति शिष्यं गुरुः। अमृतमश्नं
ति देवाः। देवानमृतं जाशयति हरिः। वेदमधीते विधिः। वेदमध्यापयति विधिं हरिः। आस्ते सलिले पृथ्वी। आसयति सलिले पृथ्वीं वराहः।

पञ्चो

+ गन एते दृष्टं ध्यातवः + ४

॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं शब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्तासंज्ञा ॥ अर्थशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसानार्थानां शब्दकर्मकर्मकाणां यणो यः क
 + ते २ त्सिण्ये कर्मसंज्ञोत्पत्तिरिति कर्मसंज्ञा । अभिहितं कर्म यथा । कटः क्रियते देवदत्तेन । अनभिहितं कर्म यथा । कटं करोति देवदत्तः ॥ द्विविधं करणं यथा
 २ + वृत्तं ३ ॥ बाह्यं । अभ्यंतरं चेति । शरीरादवयवादन्यद्बाह्यं ॥ दात्रेण लुनाति व्री । हीनकर्मकारः । परशुना धिनर्त्तितक्षा ॥ अभ्यंतरं करणं यथा ॥ शरीरादवयवा + वाह्यं करणं यथा
 श्रितं यत्नतः स्यंतरं ॥ मनसा पाटली पुत्रं गच्छति देवदत्तः । चरुपासुपुष्टं गृह्णाति नरः ॥ साधकत्तमं करणं ॥ क्रियाप्रसिद्धौ यत्प्रकृष्टोपकारकं
 विवक्षितं । तत्करणसंज्ञं सति । इति करणसंज्ञा ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ कर्तृरि करणे च कारके तृतीया वि । भक्तिर्भवति । इति तृतीया ॥ कथं नि
 विधं संप्रदानं ॥ मेरुः । अनुमत्तं । अनिराकृतं चेति ॥ मेरुं कथं ॥ ब्राह्मणाय गां ददाति धार्मिकः । सहिब्राह्मणे धार्मिकमासाद्य गां मद्यं देहीति मे
 + त ४ रयति तस्मादिव मेरुं दत्तुं स्यात् ॥ अनुमत्तं यथा ॥ अनिश्चये फलक्षयं फलं ददाति तपो धनः । सद्यति धर्मं दत्तं वृक्षं फलं देहीति न तावत्प्रेरयति । तेन
 यदायमानमनुमन्यते तस्मादनुमत्तं दत्तुं स्यात् ॥ अनिराकृतं यथा ॥ पुरुषोत्तमाय पुण्यं ददाति पुरुषः । सहि पुरुषोत्तमो मद्यं न दद्यादिति न निराक
 रति तस्मादनिराकृतं दत्तुं स्यात् ॥ कर्मणा यमभिप्रेतिसं संप्रदानं ॥ कर्मणा करणभूतेन कर्ता यमर्थमाभिप्रेतिसं संप्रदानं । इत्यनेन संप्रदा
 नसंज्ञा ॥ चतुर्थी संप्रदाने ॥ निष्कृन्तुन धित समासैरनभिहितं संप्रदाने चतुर्थी विभक्तिर्भवति ॥ नमः स्वति स्वाहा स्व धालं वषट् योगाच्च ॥ १

४३/४३

४३/४(३)

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ नचाकोटीश्वरं चोभांगणेशं भारतीगुरुं ॥ क्रियते बालबोधार्थं प्रयुक्तेः संग्रहो मया ॥ ३ ॥ गजाननमहं वैदेगजश
 सननंदनं ॥ अगजागजाकुंभारिकुचारचादनलालसा ॥ २ ॥ अत्र नगवान्वररुचिर्बालानामनन्यस्तपाणिनीयानां काव्याभ्यासे
 छानां सुख्युत्पत्तिद्वारा समासतः संक्षेपतः प्रयोगविज्ञानार्थं प्रयोगसंग्रहस्य ग्रंथं निबध्नाति ॥ प्रयोगमिति ॥ प्रयोगमिच्छतां ज्ञातुं
 ज्ञेयं कारकमाहितः ॥ संज्ञया षट् विधं भेदास्त्रयोविंशतिधा पुनः ॥ ३ ॥ अस्यार्थः यो यथाविहितं शब्दप्रयोगं ज्ञातुमिच्छति । तेनेछ
 तापुरुषेण आदौ आदितः प्रथमतः कारकं संज्ञेयमिति । शब्दाश्रयाणां हि ज्ञेयानां मध्ये कारकं क्रियानिमित्तं ज्ञेयं ज्ञातव्यमित्य
 र्थः ॥ इदानीं भेदां विभाग आरभ्यते । तच्च कारकं संज्ञयानाम् षट् विधं । कर्तृ । कर्म । करणं । संप्रदानं । अपादानं । अधिकरणानि
 चेति । तन्भेदाः पुनस्त्रयोविंशधा भवन्ति ॥ यथा क्रमेणैकैकस्य संख्या विभागं करोति । तत्रेति । तत्र पंचविधः कर्ता कर्मस
 षट् विधं भवेत् ॥ करणं द्विविधं चेत्त्रिविधं संप्रदानं ॥ अपादानं द्विधा चेत्तथाधारश्चतुर्विधः ॥ पंचविधः कर्ता सप्त
 विधं कर्म ॥ द्विविधं करणं ॥ त्रिविधं संप्रदानं ॥ द्विविधं अपादानं । चतुर्विधं अधिकरणं चेति ॥ तत्र पंचविधः कर्ता यथा । स्व
 तंत्रकर्ता । हेतुकर्ता । कर्मकर्ता । अभिहितकर्ता । अनभिहितकर्ता चेति ॥ स्वतंत्रः कर्ता पुण्यं करोति श्रद्धालुः मैत्री भजते

संज्ञा

यथा

पष्टीयथा ॥ मयाममवासेव्योहरिः ॥ कृत्यानां कर्तृत्वा ॥ इति षष्ठी ॥ ॥ लो ॥ तथा कर्मण्यभिहिते विभक्तिर्विधिपूर्वका ॥ अस्यार्थः यथा कर्तृत्वाभिहिते प्रथमा ॥
 पचत्योदने देवदत्तः ॥ इति तथाभिहिते कर्मणि प्रथमेव भवति ॥ ओदने पच्यते देवदत्तेन ॥ ॥ लो ॥ अनुक्तप्रथमां हित्वा पंचमी सप्तमी तथा ॥ ॥ अस्यार्थः ॥ अनुक्ते कर्मणि प्र
 थमां पंचमी सप्तमी वृज्जीयतां शेषाश्चतस्रो विभक्तयो भवन्ति ॥ काः शेषाः ॥ द्वितीया तृतीया चतुर्थी षष्ठी चेति ॥ द्वितीया यथा ॥ ग्रामे गच्छति पुरुषः ॥ कर्मणी द्वितीया
 इति द्वितीया ॥ तृतीया यथा ॥ पुत्रेण संजानीते पिता ॥ पुत्रं संजानीत इत्यर्थः ॥ संज्ञो न्यतरस्यां ॥ कर्मणी तृतीया ॥ चतुर्थी यथा ॥ ग्रामाय व्रजति पुरुषः ॥ ग्रामे व्रज
 तीत्यर्थः ॥ गत्यर्थे कर्मणि द्वितीया चतुर्थी चैष्टायामन ॥ ध्वनि ॥ इति चतुर्थी ॥ षष्ठी यथा ॥ ग्रामस्य गतः देवदत्तः ॥ कर्तृकर्मणोः कृति ॥ इति षष्ठी ॥ ॥ लो ॥ तृतीया पं
 चमी चैव षष्ठी च करणे त्रिधा ॥ अस्यार्थः ॥ करणे तृतीया पंचमी षष्ठी चि भक्तयो भवन्ति ॥ तृतीया यथा ॥ परशुना धिनति वृद्धं तदा ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥
 इति तृतीया ॥ पंचमी यथा ॥ स्तोकां अनुक्तः ॥ करणे च स्तोकात्स कृद् कतिपयस्या सत्त्वच न स्येति पंचमी ॥ षष्ठी यथा ॥ घृतेन संजानीते मित्रं ॥ घृतेन मि
 त्रं प्रेक्षत इत्यर्थः ॥ त्रिंशद्विदस्य करणे इति षष्ठी ॥ ॥ लो ॥ षष्ठी चतुर्थी तृतीया संप्रदाने त्रिधा ॥ ॥ अस्यार्थः ॥ यथा करणे त्रिधा तया इति ॥ पुरुषमृगं चंद्रम
 सो दत्तव्यः ॥ चंद्रमसे दत्तव्यमित्यर्थः ॥ चतुर्थी चैव बहुलं चंद्रसि ॥ इति संप्रदाने षष्ठी ॥ चतुर्थी यथा ॥ कृत्वा धिताय ओदने ददाति देवः ॥ चतुर्थी संप्रदाने ॥ इ
 ति चतुर्थी ॥ तृतीया यथा ॥ दास्यामालं संप्रयच्छेत् कामुकः ॥ दास्ये मालां संप्रयच्छेत्तीत्यर्थः ॥ समस्त तृतीया युक्तत्वात् ॥ दाणश्च साये च चतुर्थी ॥ इति च

तुर्थी चैव तृतीया ॥ उभयमनेन संपद्यते ॥ तृतीया विभक्तिरात्मनेपदं विधानं चेति ॥ अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थी चैव तृतीया भवति इति वक्तव्यं ॥ अशिष्टव्य
 वहारे धूर्तव्यवहारः ॥ ॥ लो ॥ पंचमी खल्वपादाने वर्तते न ततो न्यथा ॥ अस्यार्थः पंचमी यथा ॥ पर्वतादवतरति महर्षयः ॥ अपादाने पंचमीति ॥ पंचमी
 ॥ ॥ लो ॥ सप्तम्येवाधिकरणे कारकस्यैव संग्रहः ॥ ॥ अस्यार्थः सप्तमी यथा ॥ ग्रामेव सति देवदत्तः ॥ सप्तम्यधिकरणे चेति सप्तमी ॥ सप्तम्यर्थे द्वितीया द
 पो भवति ॥ यथा ॥ शय्यामधि शेते अधितिष्ठति अस्ते ध्यो पुरुषः ॥ अधिशीः स्यात्सं कर्म ॥ इति कर्म संज्ञा ॥ संग्रहः दिक् प्रदर्शनमात्रमित्यर्थः ॥ विस्त
 रेण वृत्त्यादौ द्रष्टव्यः ॥ इति प्रयोगविवेके वररुचि विरचिते प्रथमः पटलः ॥ ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ द्वितीयः पटलः ॥ इति लक्षितोभिहितानभि
 हितयोः स्वभावः कियंतस्तदभिधायका अनभिधायकाः उच्यन्ते ॥ ॥ लो ॥ समासस्तद्धितस्तिङ् कृत्ते चत्वारोऽभिधायकाः ॥ त एवा नतिसंबंधे भवत्य
 नभिधायकाः ॥ ॥ अस्यार्थः ॥ कर्मणा वा कर्त्रा वा संबंधे ते चत्वारोऽभिधायकाः ॥ ॥ लो ॥ ताभ्यामनतिसंबंधे चत्वारो नभिधायकाः ॥ पाठा समासाः संक्षे
 पादष्टाविंशति धातुनः ॥ ॥ नित्या नित्यत्वयोगेन लुगलुक्तेन च द्विधा ॥ अस्यार्थः ॥ षोढायथा ॥ तत्पुरुषः कर्मधारयो बहुव्रीहिर्दिगुद्वंद्व अव्ययीभाव
 ध्येति ॥ विस्तरेण अष्टाविंशति धातुवन्ति ॥ षष्ठादस्य विभागं वक्ष्यामः ॥ नित्या नित्यत्वयोगेन येति द्विविधः समासो भवति ॥ नित्योपया ॥ प्रकर्षेण च

४

ति ४

रतीतिप्रचरः॥कुंभं करोतीति कुंभकारः॥यदानित्यं समासोऽयं तर्हि कथं कुंभं करोतीति वाक्यं क्रियते॥नैष दोषः॥अपरशब्देनार्थप्रतिपादकं वाक्यं क्रियते॥यथा
स्त्रीष्वधिकृत्य कथाप्रवर्तते अधिस्त्रीति॥कर्मण्यण॥कर्मण्युपपदे धातोरणप्रत्ययः स्यात्॥इत्यणप्रत्ययः॥उपपदमति॥उपपदं स्वतन्त्रं सूत्रेण नित्यं
समस्यते॥अति॥नश्च समासः इति समासः॥अनित्यो यथा॥राजः पुरुषराजपुरुषः॥राजः पुरुष इति वा॥षष्ठी समासस्य विभाषितत्वादनित्यत्वमुच्यते॥
लुक समासो लुक समासश्चेति॥तत्रादौ कृष्णाश्विनः कृष्णाश्विनः॥द्वितीयाश्विनातीतपतितंगतात्यन्ते प्राप्तापन्नैरिति समासः॥कृतधित समा
साश्चेति प्रतिपदिकसंज्ञायां रूपो धातुप्रातिपदिकयोरिति रूपोलुपू॥अलुग्यथा॥कंठे कालो यस्य कंठे कालः॥उरसिलो मानियस्य उरसिलो मा॥स
तस्युपगमपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाचोत्तरपदलोपश्चैव समासः रूपो धातुप्रातिपदिकयोरिति रूपोलुकि प्राप्ते अलुगुत्तरे पदस्य अधिकृत्य अर्धमस्त
कात्स्वांगौ द्वाकाम इति समस्यो अलुक्॥योरस्य कुलं चोरस्य कुलं॥षष्ठाशो आशो यो लेष षष्ठा अलुक्॥अनाशो शो किं ब्राह्मणकुलं॥श्लो॥
नत्राष्टधा तत्पुरुषः सप्तधा कर्मधारयः॥३॥सप्तधा च बहुव्रीहिर्द्विगुणा भाषितो द्विधा॥॥तत्राष्टधा तत्पुरुषो यथा॥प्रथमान्तपुरुषो द्वि
भूतपुरुषश्चेति॥तत्र प्रथमान्तपुरुषो यथा॥पूर्वकायस्य पूर्वकायः॥पूर्वापरार्धौ तत्र मेकदेशे नैकाधिकारणं इति समासः॥अर्धं विष्यत्याः अर्धं रे १

४

+ प्रतिकारकं ३

नित्यतुर्णी॥द्विविधमपादानं यथा॥चलं॥अचलं चेति॥चलं यथा॥धावतोऽन्वात् पतति सादी॥धावतोऽहस्तिनः पतति हस्तकः॥अचलं यथा॥ग्रामादागच्छति देवदत्तः
पर्वतादवतरति महर्षयः॥ध्रुवमपाये अपादानं॥अपायो विभ्लेषः॥अपाये साध्येय ध्रुवं अधिमतं विवक्षितं कारकं तदपादानं संज्ञकं भवति॥इत्यपादान
संज्ञा॥अपादाने पंचमी॥तिङ्कृतधित समासे रनभिहित अपादानकारके पंचमी विभक्तिर्भवति॥इति पंचमी॥कथमाधिकरणं चतुर्विधं॥अभिधायकं
औपप्लविकं॥वैषयिकं॥सामीप्यं चेति॥आद्यं यथा॥तिलेषु ते लं व्याप्तं॥औपप्लविकं यथा॥कटे आस्ति नरः॥वैषयिकं यथा॥मोक्षे रक्षा अस्ति मुमुक्षुः॥
सामीप्यं यथा॥गंगायां घोषः॥आधारे अधिकरणं॥आधिर्यं ते स्मिन् नित्या धारः॥कर्तृकर्मणोः क्रियाप्रयत्नयोः क्रियां प्रतिप्राधारः तदधिकरणं॥
इत्यधिकरणसंज्ञा॥सप्तम्याधिकरणे च॥अधिकरणे कारके सप्तमी स्यात्॥इति सप्तमी॥श्लो॥करोति कारकं सर्वतस्वातंत्र्यविवक्षया॥अस्यार्थः
यदि करोति इति कारकं इत्यन्वर्थसंज्ञानर्हिकेतैव कारकसंज्ञो भवति॥इति शणिकथं कारकसंज्ञानि भवन्ति अत्रोच्यते तान्येव सर्वाणि कारकतयेव
वक्तव्यानि कुतः॥तस्वातंत्र्यविवक्षया॥तत्तत्स्वव्यापारेषु स्वातंत्र्यविवक्षया स्वातंत्र्यविवक्ष्यते तद्विधेयं यात्रसिद्धिं सर्वेषां कारकत्वमिति॥श्लो॥
तत्र कर्तव्यं भिहिते प्रथमे विधीयते॥कोयः अभिहिते कर्तारि प्रथमे भवति॥यथा॥पचत्यो दनं देवदत्तः॥तृतीयावाचवाषष्ठी स्मृतानां भिहिते द्वि
धा॥६॥अनभिहिते कर्तारि द्वे भिद्विभक्ती भवतः तृतीया षष्ठी च॥तृतीया यथा॥ओदनं पच्यते देवदत्तेन॥कर्तृकरणयोस्तृतीया॥इति तृतीया॥

ति

सप्तमी

मासः॥ ब्राह्मणस्य याजकौ ब्राह्मणयाजकः॥ याजकादिभ्यश्चेति समासः॥ सप्तमीतत्पुण्यया॥ अक्षेपुशोऽः अः॥ शोऽोरिति समासः॥ पाटलीपुत्रेषु सिधुः॥ सिधुः॥
 पक्षपक्षवधेयेति समासः॥ नभ्रुनः पोषया॥ अत्रात्य०॥ नभ्रुदिति समासः॥ नलोपो नभ्रुदिति नभ्रुदितिलोपः॥ नअभ्वः अनभ्वः॥ सत्पथाकर्षधारयोयथा
 विशेषणपूर्वः विशेष्यः वि० णो० उप० प० उप० उ० संसा० प० अव० प० येति॥ विशेषणप० यथा॥ स्त्रीलिंगे एकवचने॥ रक्ताचलताचरत्कलता॥ रक्तेचने लतेचर
 कलते॥ बहुवचने॥ रक्ताच्यताः लताचर० क्ताः॥ पुल्लिंगे एकवचने॥ कृष्णायामौ सपर्वयकृ० र्षः॥ द्विवचने॥ कृष्णोच्यतो सपर्वयकृ० र्षौ॥ बहुवचने॥ कृष्णाय
 ते सपर्वयकृ० र्षाः॥ नपुंसक एकवचने॥ नीलेचनत् उत्पलेचनी० ले॥ नीलेचने उत्पलेचनी० ले॥ बहुवचने॥ नीलानि चतानि उत्पलानि चनी० नि॥ विशेषणं
 विशेष्येण बहुलं भित्ति समासः॥ विशेष्यप० दोषया॥ वैष्णवकण्ठ्या सौरवस्य चिष्यवैया० चिः॥ कुत्सितानि कुत्सैरिति समासः॥ कुत्सितानि सुबंतानि कु
 त्सनवचने॥ सहसमस्यते समासाः तत्पुरुषसंज्ञो भवति॥ विशेषणो० यथा॥ सीतोष्णं॥ अत्र विशेषणं बहुलं समासः॥ उप० प० यथा॥ शंखद्वपांडु
 रः शंखद्वः॥ उपमानानि सामान्यवचने॥ उपमीयंते तेनेति उपमानानि॥ समानो धर्मः सामान्यं॥ उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः विशेषवच
 नः सामान्यवचनः॥ उपमानवचनानि सुबंतानि सामान्यवचने॥ सहसमस्यते सत्पुरुषः॥ उप० उ० यथा॥ पुरुषाय व्याघ्र इव पुरुष० घ्नः॥ नरः सिं
 ह इव नरसिंहः॥ पुरुषायं ऋषभ इव पुरु० र्षभः॥ उपमिति व्याघ्रादिभिः सामान्यप्रयोगे उपमेयवाचि सुबंत उपमानवचने व्याघ्रादिभिः सहसम

स्यते परिनसामान्यवाचिशब्दः प्रपुन्यते सत्पुरुषसंज्ञो भवति॥ संभाव० पूर्व० यथा॥ गुण एव धनं गुण धनं सुकृतं वं धुमपरव्यंसकादपश्च विग
 नावं सौयस्य० व्यंसः मपर एव व्यंसको मपरव्यंसकः मपरव्यंसकादपश्च॥ समुदायस्तत्पुरुषसंज्ञा भवति॥ अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो
 मपरव्यंसकादिषु दृष्टव्यः॥ सप्तधा बहुव्रीहिः कथं॥ द्विपदो बहुपदो संख्योत्तरपदो संख्यो भयपदो सहपदो व्यतिहारलक्षणो दिगंतराललक्ष
 णश्चेति॥ बहुव्रीहिद्विपदो यथा॥ आरूढो वानरो यं वृक्षं आरूढः वृक्षः द्विवचने नत्र द्विपदबहु॥ व्रीहिः षड्विधं॥ द्वितीया द्विपदबहु व्रीहि
 सूतीया द्विपदबहु व्रीहिश्चतुर्थी द्विपदबहु व्रीहिः पंचमी द्विपदबहु व्रीहिः षष्ठी द्विपदबहु व्रीहिः सप्तमी द्विपदबहु व्रीहिश्चेति॥ प्रथमा व
 हुव्रीहिर्नास्ति॥ पुल्लिंगे एकवचने द्वितीया॥ आरूढो वानरो वृक्षो नौ॥ आरूढवानरो॥ बहुवचने॥ आरूढा वानरा यस्ते आरूढ० राः॥ द्वितीया द्विप
 दबहुव्रीहिः स्त्रीलिंगे एकवचने॥ आरूढं उडपं यास्ता आरूढोप० नदी॥ द्विवच॥ आरूढं उडपं येते आरूढोडुपे नद्यौ॥ बहुवचने॥ आरूढं उडपं
 यास्ताः आरूढोडुपाः नद्यः॥ नपुंसक एकवचने॥ श्रितः जनः यत्तत्तश्चि० जनं कुलं॥ द्विवचने॥ श्रितः जनः येते श्रितजने कुले॥ बहुवचने॥ श्रितः
 जनः यानि तानि श्रितजनानि कुलानि॥ तृतीया द्विपदबहु व्रीहिर्यथा॥ जितः कामो येन सः जितकामः हरः॥ द्विवचने॥ जितः क्रोधा यो भ्यांते जि
 तक्रोधो ऋषी॥ बहुवचने॥ जिताः शत्रवः ये ते जितशत्रवः राजानः॥ जितः चंद्रो ययासा जितचंद्रो रोहिणी॥ द्विवचने॥ याभ्यांते॥ बहुव

६

चने॥याभिस्ताः॥नपुंसकलिगेतृतीयाद्विपदव०यथा॥जितंपदंयेनतत्जितंपदंमुखं॥द्विवचने॥याभ्यांते॥बहुवचने॥येस्तानि॥चतुर्थीद्विप
दबहुव्रीहिर्यथा॥उपनीतंभोजनंपस्यसःउप०भोजनःब्राह्मणः॥पंच०यथा॥निष्क्रान्तोजनःयस्मान्तत्जननगरं॥षष्ठीद्वि०यथा॥पीतंअं
रंयस्यसःपीतां०रः॥हरिः॥सप्तमीद्वि०यथा॥उपवीतःविभवःयस्मिन्सःग्रामः॥शेषोबहुव्रीहिरित्यधिकृत्य अनेकमन्यपदार्थो अनेकंरुवं
तंसमर्थंपदमन्यपदार्थेवर्तमानमन्योन्यंसहविभाषासमस्यतेसप्तमासोबहुव्रीहिसंज्ञोभवति॥प्रथमानंतवर्जिधत्वासर्वविभक्त्यर्थेषुबहु
व्रीहिर्भवति॥बहुपदोयथा॥पराक्रमेणोपार्जिताःसंपदःयेस्तेपरा०दः॥पुरुषाः॥पूर्ववत्समासः॥संख्योत्तरपदोयथा॥सप्तपेदशानांमिमेपुरुषाः
उपदृशाः॥नवएकादशवेत्यर्थः॥सप्तपेविंशतीनांमिमेउपविंशः॥संख्योभयपदोयथा॥द्वेवात्रयोवादित्राः॥संख्ययाव्यपासन्नादराधि
कसंख्याःसंख्येये--याःसंख्याःसंख्येयेवर्तन्तेतामिःसहअव्ययादयःसमस्यतेसप्तमासाबहुव्रीहिसंज्ञोभवति॥बहुव्रीहोसंख्येयेउजबहु
गुणान्॥संख्येयेयोबहुव्रीहिस्तस्मादबहुगुणान्॥उच्यतेयथाभवति॥सप्तमासांतठतिविंशतेतिइतिरितिलोपः॥सहपूर्व०यथा॥सह
मूलेनोद्धृतःस०तः॥तेनसहेतितुल्ययोगे॥सहेत्येतेछद्मरूपं॥तुल्ययोगेवर्तमानेनृतीयांतेनसहसमस्यतेसप्तमासाबहुव्रीहिसमासो
भवति॥वोपसर्जनस्य॥उपसर्जनसर्वाविभोबहुव्रीहिःतद्वयवस्यसहसहस्यसइत्ययमादेशोभवति॥वासपुत्रः॥व्यनि०यथा॥

६

ति २

षिष्ठी॥अर्धनपुंसकमितिसमासः॥द्वितीयंभिक्षायाःद्वितीयंभिक्षाभिक्षाद्वितीयमित्यादिद्वितीयनृतीयातुरीयाण्यन्यतरस्यादितिसमासः॥प्राप्तोजीविकां
प्राप्तजीविकः॥प्राप्तापन्नैरिद्वितीययेतिसमासः॥कस्मात्प्रथमातत्पुरुषउच्यते॥पूर्वपदार्थप्रधानत्वानुविभक्तिःपूर्वपदस्यभवति॥तथाविभक्त्याविशेष्य
तेनस्मात्प्रथमातत्पुरुषः॥द्वितीया०षोयथा॥वृक्षंश्रितःवृक्षश्रितः॥द्वितीयाश्रितेत्यादिनासमासः॥कृतधित्समासाभ्येति॥प्रातिपदिकेसंज्ञायाम्
पोधातुप्रातिपदीकयोरितिरुपोलुक्॥वर्षंभोग्योवर्षंभोग्यः॥कालाध्वनोरन्यंतसंयोगेइतिद्वितीया॥अन्यंतसंयोगेचद्वितीयासमासः॥नृती०
षोयथा॥शंकुलमारवंडःशंउः॥नृतीयातत्कृतार्थेनगुणवचनेनेतिसमासः॥मासेनपूर्वोपूर्वमासेः॥इत्यादिपूर्वसदृशसमानार्थकलहनिपु
णभिन्नलक्षणेनैतिसमासः॥चतुर्थी०षोयथा॥पृषायदारूप०दारु॥कुंडलायहिरण्यंकुंडल०रण्यं॥तदर्थेचतुर्थीव्यक्तव्येतिचतुर्थी॥अर्थेनसहनि
त्यसमासोविशेष्यलिंगताच्चेतिवक्तव्यं॥ब्राह्मणायांब्राह्मणार्थःसुपःब्रा०येयं०र्थोभःब्रा०यः॥भूतायबलिःभूतबलिः॥इत्यादियत्तुर्थी॥तदर्थो
र्षबलिहितरुखरक्षितैरितिसमासः॥पंचमी०षोयथा॥सिंहाद्वयंसि०भयं॥मीनार्थानांमितिपंचमी॥पंचमीभयेनेतिसमासः॥अर्थादपेतः
अ०तःइत्यादिअपेताषोडशमुक्तपतितापेनौपमैरत्यशःइतिसमासः॥षष्ठी०षोयथा॥वृक्षस्यफलंवृ०लं॥शेषेषष्ठीतिषष्ठी॥षष्ठीस

संज्ञायां ॥ द्विगुरेकवचनं ॥ द्विगुसमास एकवद्भवति ॥ सनपुंसकं ॥ यस्यायमेकवद्भावः सनपुंसकलिंगो भवति ॥ अकारांतीत्तरपदो द्विगुस्ति
 यामिष्टइतिस्त्रीलिंगतायां ॥ द्विगोः द्विगुसंज्ञकाप्रतिपादकाददन्तास्त्रियां यीचप्रत्ययो भवति ॥ इतिप्राप्तेयीषिः शृगादिभ्यः प्रतिबोधोक्त
 व्यः इतिप्रतिषेधः ॥ अनेकवचनं यथा ॥ चतस्रोदिशः चतुर्दिशः ॥ त्रयो लोकास्त्रिलोकाः ॥ दिक्संख्ये संज्ञायां ॥ दिक्वाचिनः संख्यावाचि
 नश्चसमा ॥ नाधिकरणेनसुबन्तेनसहसमस्यतेसत्तत्पुरुषः ॥ ७० ॥ द्वंद्वश्चतुर्विधो ज्ञेयो व्ययीभावो द्विधामतः ॥ तेषां पुनः समासानां प्राधा
 न्यं सान्यनुविधिं ॥ ६॥ अस्वार्थः ॥ द्वंद्वश्चतुर्विधो यथा ॥ समुच्चयान्वयेतरतरयोगसमाहाराश्चेति ॥ तत्र समुच्चयान्वययोरसामर्थ्यात्
 समासो नास्ति ॥ समर्थः पदविधिकाणत् ॥ समुच्चयो यथा ॥ देवदत्तः पत्न्यति यज्ञदत्तश्च ॥ अन्वा यथा ॥ वरुणोऽसिद्धामरगं चानय ॥ समा
 हा यथा ॥ शंखश्चपटहश्च शंखपटहं ॥ द्वंद्वश्च प्राणिन्यसेनां गानां प्राण्यगानां ॥ तौ सौ ॥ नां ॥ यद्वैकवद्भवति ॥ नपुंसकवचनं ॥ इतरे य
 था ॥ देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्च देव ॥ तौ विवादं कुरुतः ॥ चार्थे द्वंद्वः ॥ अनेकं सुबन्तं समर्थं चार्थे वर्तमानं न मन्यो न्यं समस्यते समासो द्वंद्वः ॥ अव्य
 यीभावो द्विधायथा ॥ नामपूर्वपदो यपूर्वपदश्चेति ॥ नाम ० १ ० यथा ॥ शाकस्यमात्राशाकप्रतिफलस्यमात्राफलप्रतिरूपस्यमा
 त्रा रूपप्रति ॥ सुप्रतिनामार्थे ॥ मात्रास्तोकोत्थमितिपर्यायमात्रार्थे वर्तमानेप्रतिनासहसुबन्तं समस्यते सो व्ययीभावः ॥ अव्ययी

पूर्वपदो यथा ॥ कुंभस्यसमीपे उपकुंभं ॥ अव्ययं विसक्ति समीपसमृद्धिबुध्यर्थाभावात् यथासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्ययानुपूर्वायोगेन
 यसादृश्यसंपत्ति साकल्यांतवचनेषु यन्विसत्त्यर्थो द्विषु वर्तमानमव्ययंतत्समेथेन सुबन्तेन समस्यते ॥ विभक्त्यर्थे यथा ॥ हरोऽधि अधि
 हरिः ॥ समीपे उपकुंभं ॥ समृद्धौ मद्राणां समृद्धिः समुद्रं ध्वृद्धिः अर्थे यवानां व्युद्धिः दुर्ध्वनं ध्वृद्धिः अर्थे भावे ॥ मद्राणां सभावो निमीक्षिकं ॥
 अत्यपेहिमस्यात्यपेहिमं ॥ संप्रतिनिद्रा संप्रतिनयुज्यत इति अतिनिद्रं ॥ शब्दप्रादुर्भावे ॥ हरिश्च सप्रकाशः अतिहरिः ॥ प्रश्नादर्थे
 ॥ विष्णोः पश्चादनुविष्णुः ॥ यथार्थे ॥ शक्तिमनति क्रम्ययथा शक्तिः ॥ आनुपूर्व्ये ॥ ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठं ॥ योगपदे ॥ चक्रेण युगपत्
 सचक्रं ॥ सादृश्ये ॥ सदृशः सख्या सखी ॥ संपत्तौ ॥ क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रं ॥ साकल्ये ॥ नृणामप्यपरित्यज्य सनृणमिति ॥ अन्ते ॥ अ
 ग्निगंधर्षयंतं साग्निः ॥ अव्ययीभावश्च इत्यव्ययं ॥ क्रममनति क्रम्यवर्तन इति यथा क्रमं ॥ ये ये वृद्धा यथा वृद्धं ॥ ब्राह्मणानां मंचयस्व ॥ य
 था सादृश्ये ॥ असादृश्ये वर्तमानो यथा शब्दः सुबन्तेनोत्तरपदेन समस्यते सो व्ययीभावः ॥ नाव्ययीभावादन्तो मुखं पंचम्याः ॥ इति नलुक ॥
 तस्य पंचमी विज्ञा अमादेः अदन्ताकिं ॥ यथा शक्तिः ॥ तृतीया सप्तम्योर्बहुलं ॥ तयोर्बहुलममुक्तावः स्यात् ॥ उपकृष्टं ॥ उपकृष्टेन को

८

र्थः॥ उपकृष्टेन स्तिनः॥ सादृश्येन युयाह रिः॥ तथा हरः॥ यावदसंज्ञतावत् ब्राह्मणानामेव तस्य॥ यावत्संज्ञाणि संभवन्ति तावत् ब्राह्मणानामेव
त्रयस्यैव तस्यैव॥ यावदवधारणे॥ अवधारणे वर्तमानो यावच्छब्दोत्तरपदेन संबन्धेन समस्यते॥ तेषामिति॥ कोर्थः॥ पूर्वपदार्थप्रधान उत्तरप
दार्थप्रधान अन्यपदार्थप्रधानानुसंग्यपदप्रधानेति सत्पुरुषो द्विप्रधानः॥ पूर्वपदार्थप्रधानपदार्थेति॥ आद्यो यथा॥ प्राप्तजीविकः॥ उ
त्तरपदार्थप्रधानः॥ राजपुरुषः॥ कर्मधारयोपि द्विविधः॥ प्रधानः॥ पूर्वपदार्थप्रधानेति॥ पूर्वपदार्थप्रधानो यथा॥ पुरुषर्षभः॥ द्वितीयो
यथा॥ नीलोत्पलः॥ बहुव्रीहिद्विप्रधानः अन्यपदार्थप्रधान उत्तरपदार्थप्रधानेति॥ अन्यपदार्थप्रधानो यथा॥ आरूढवानरो वृक्षः॥
उत्तरपदार्थप्रधानो यथा॥ द्विजाः त्रिवनुराः पंचपाः॥ द्वंद्वोत्तरपदार्थप्रधान एव॥ रामकृष्णो॥ द्विगुत्तरपदार्थप्रधान एव॥ त्रिशृंगं॥ अव्य
यीभावत्रितनः॥ पूर्वोत्तराः अन्यपदार्थप्रधानेति॥ पूर्वपदार्थप्रधानो यथा॥ उपकुंभं॥ उत्तरपदार्थप्रधानो यथा॥ शकधति॥ अन्यपदार्थप्रधानो
यथा॥ उन्नतगंगा यस्मिन् देशे उन्नतगंगो देशः॥ अन्यपदार्थेव संज्ञायामिति समासः॥ स्त्रियाः पुंवद्भावता विदुतपुंस्कादनुसमानोधिकरणे स्त्रियां
मपूरणीमियादिषु॥ इति पुंवत्॥ इति समासः॥ प्राप्तवसरंतद्धितलक्षणविधासामः॥ सामान्याव्ययीभावव्याप्ता धितस्त्रिविधो मतः॥ प
दानांतु समर्थानां प्रथमादाप्रसूयते॥ ५॥ कोर्थः॥ सामान्यवृत्तिरव्ययसंज्ञको भाववचनश्चेति॥ तद्धितस्त्रिविधः॥ अनेकेषां परस्परसमर्थानां

८

केशेषु केशेषु गृहीत्वा दंयुधं प्रवर्तत इति केशकेशी॥ दंडैश्च दंडैश्च महत्ते दंयुधं प्र० दंडादंडी॥ सुष्ठामुष्टी॥ कया कची॥ करकरी॥ तत्रने
नेदंमिति स रूपे॥ समस्यते ग्रहणविषये सरूपे पदेन तृतीयांते च प्रहरणविषये दंयुधमित्यर्थसमस्यते॥ कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहिः॥ अन्येषां
माषिष्ठयंते इति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदांतस्य दीर्घः॥ दक्षिणग्रहणं॥ शिष्टप्रयोगो नुगा सारार्थ इति पूर्वपदस्य दीर्घः इव कर्मव्यतिहा
रो कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिदं समासांतः इति इव॥ यस्येति च॥ भस्मद्वर्णावर्णयोर्लोपः स्मादीकारे तद्धिते च परे इत्यकारलोपः
॥ तिष्ठेदुप्रभृतीनि च॥ तिष्ठेदुप्रभृतीनि शब्दानि रूपाणि अव्यक्ताव॥ संज्ञानि भवन्ति॥ अव्ययीत्तावश्य॥ अव्ययीभावसमासो व्ययसंज्ञो
भवति॥ अव्ययीदाक्कप॥ इति रूपोलुक्॥ दिगं० यथा॥ दक्षिणस्याः पूर्वस्याः अदिशो र्यदंतरालं सा दक्षिणपूर्वादिक्॥ अंतराललक्षणो यथा
॥ आदौ अने उदकं यस्मिन् सः तत्तत्त्रयांजगत्॥ यस्यां सा भूमिः॥ दिदु नाम न्यतराले॥ दिदु नामानि संबन्धानि अंतराले वाच्ये सह सम
स्यते॥ सबहुव्रीहिः सर्वनामो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः वक्तव्यः॥ द्विगुरात्तावितो यथा॥ अ एकवद्भावी अनेकवद्भावी चेति॥ एकव० यथा॥ त्रीणि
शृंगाभिः समाहृतानि त्रिशृंगपुरं॥ त्रिभुवनं॥ पंचपूलाः॥ समाहृताः पंचपूली॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेणां॥ तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे
च परतः समाहारेणाभिधेयेदिकं संख्येयसमानाधिकरणेनोत्तरपदेन समस्यते सत्पुरुषसंज्ञो भवति॥ संख्यापूर्वो द्विगुः॥ इति द्विगु

गु. त्यः गुणो. गुणवत् कुलं गुणवतीकुले गुणवतिकुलानि तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप इति मतुप्रत्ययः पादुपधायाश्चमते
 वीयवादिभ्यः इति मतुपोमकारस्यवकारादेशः यवादानवर्जयित्वा लच्यथा चूडास्या. चूलः प्रणि स्यादातो लजन्यतर
 स्यामिति लच वत्सं अ. वत्सलः हे सैवान् अं सो बलं अस्यास्तीति अंसलेः वलवान् वत्सो साभ्यां कामबल इति लच इलच्य
 था फेनो. निफेनिलः फेनादिभ्यश्चेति लच तुंदो. तुंदिलः तुंदीदिभ्यश्चेति लच शयथा लोमानि अ. लोमनाः नयथा
 पामास्या. पामनः इलच्यथा पिछास्या. पिछिलः लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः एभ्यः शब्देभ्यः शनइलचप्रत्य
 याः भवंति णयथा प्रज्ञास्तीति प्राज्ञः अध्यास्यास्तीति आधः अर्चास्तीति आर्चा. वार्तः प्रज्ञाप्रश्नार्थापेयण इति ण
 प्रत्ययः उरच्यथा उन्नताः दंताः अस्य दंतुरः दंतुन्नतउरन् इत्युरच रयथा मध् अस्या. मध्करः उपवृत्तिमूकम
 धोरः इतिरप्रत्ययः वयथा केशो स्यास्तीति केशवः केशादिभ्यश्चेति वप्रत्ययः वप्रकरणे मणि हिरण्ययो रूपसंख्या
 नं मणिवः हिरणवः वलच्यथा रजो स्या. रजस्वलः रजः कृष्णास्तीति परिषदो वलच इति वलच इतिर्यथा धन.

धनी ढन्यथा धमने. धनिकः अतिइति ढनो इति इति ढनो ढकस्येकइति कदेशः विनिर्यथा यज्ञो. यज्ञास्ती मया स्या.
 मायावी स्रग. स्रग्वी अस्मायामेधास्मजो विनिरिति विनिप्रत्ययः युस्यथा उर्णा स्या. उर्णा युः उर्णा पायुसितियुस् ग्मि
 निर्यथा वाग. वाग्मी वानो ग्मिनिः इति ग्मिनिप्रत्ययः साचेति दीर्घः इलां श्रुशो नर इति गत्वं अनचिचेति द्वित्वं श्रुशोरिति
 स्रवर्ण इति कारलोपः आलच आटच्यथा यो बहु भाषते स वाचालः यो बहु बध् भाषते वाचाटः आलजाटचो बहु भाषणीत्याल
 जाटचो इति नच्यथा फलानि अस्य संति फलिनः बर्हीणि अ. बर्हीणः फलवर्हीभ्यामिति च आरकन्यथा शृंगे म. शृंगकः वृंद.
 दारकः शृंगवृंदाभ्यामाकन्वक्तव्यः आलुच्यथा शीतं दसहते इति शीतालुः उष्णं न. उष्णालुः तृप्तः पुरोडाशः तं न सहते
 तृप्तालुः शीतोष्णातृतेभ्यदसहने इत्यालुच चेलुर्यथा हिमं न. हिमे चेलुः हिमात्तदसहने हे चेलु उर्वक्तव्यः चूलोपथा
 बलं न सहते बललः बलाच्चूलस्तदसहने वक्तव्यः इति चूलः उलुउ लौर्यथा वातानां समूहो वातूलः वातं न सहते इति वा
 वातानां समूहेभ्यस्तन्न सहते इति वावक्तव्यः इति उलुउलः अण्यथा अश्वपतेरपत्यं पुमानाश्च वातः अश्वपत्यादि

१०

भ्यश्चेत्यणु वसिष्ठस्या० वासिष्ठः ऋष्यं धेकृष्णि कुरुभ्यश्च इत्यणु उपगोरपत्यं पुमान् ओयगावः प्राग्दीव्यतोरण इत्य
धिकृत्य नस्यपत्यामित्यणु ओर्गुणः उवर्णति स्यभस्यगुणस्तद्धिते जनपदो निवासो स्यजानपादः तस्य निवास इत्यणु
व्याकरणमधीतेवेति वावैय्याकरणः तदधीतेतद्देहः नद्याभ्यापादाभ्यां पूर्वोत्तुताभ्यामेव पादांताभ्यां यवाभ्यां परस्यनेव
धिः किंतु ताभ्यां पूर्वोत्तुताभ्यामेव पादांताभ्यां यवाभ्यां परस्यनेव
कितितद्धितेपरेच तथा चुनयथा ऋममधीतेवेति वा ऋमकः पदकः ऋमादिभ्यावुन् युवोरनको इत्येकादेशः खञ्जयथा
प्रियंगूनां भवनं क्षेत्रं प्रियंगवीनं मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मीद्वीनं एवं कौद्रवीनं धान्यानां भवनं धानीनं धान्यानां भवनेसे
त्रेखञ् अजयथा पंचालस्यापत्यं पुमान् पंचालः विदेहस्याप० वैदेहः जनपदश्चाब्दाक्षत्रियादञ् उत्सस्या० ओ
त्सः उत्सदिभ्योञ् इजयथा दक्षस्या० दक्षिः अतश्च अपत्यार्थं फकयथा नउस्या० नाडायनः अश्वलस्या०
आश्वलायनः नडादिभ्यः फक् यजयथा गर्गस्यापत्यं० गार्ग्यः गर्गादिभ्यायञ् ठकयथा विनतायाः अ० वैनतेयः

१०

प्रथमानां प्रथमादेव पदस्तद्धितप्रत्ययप्रसयने॥ तत्र सामान्यवृत्तिस्तद्धितस्तवत्॥ श्लोकाः॥ मनुकुजिलचः शोतेलज्जोरज्जाव्यवस्तथा॥ बलस्ये
निष्पटन्चेवसाग्निनिगोपिच॥ ६॥ आलुजोडजितश्चेवाप्यारकन्नालुजस्तथा॥ चेल्लश्चर्दलोथाणुवुन्खञ्जिञ्फक्॥ ७॥ यञ्गुटगेरगुट
पूरवण्ययदितावपि॥ इतश्चानड्चुचुपच्यणणपूचेष्टनन्धोयुसन्॥ ८॥ तरपूतमपूचकल्पदेश्यदेशीयरित्यपि॥ जातीयद्व
यसंदर्भश्चमात्रचट्कयपोपिच॥ ९॥ इत्तुक्का अष्टपंचाशन् एते सामान्यवृत्तयः॥ श्लोकयन्तुष्टयस्य पदविभागः॥ मनुपू॥ लुच॥ इलच॥
शान इलच॥ ण उरच॥ र व वलच॥ इनि ढन् विनि युस् ग्मिनि॥ ६॥ आलुच॥ आटुच॥ इनच॥ आरकन् आलुच॥ चेल्ल उल्ल उल्ल
अण् वुन् खञ् अञ् इञ् फक्॥ ७॥ यञ् ढक् ए रक् इञ् ढञ् आरक् घ ख ण्य यत् इत् इतच॥ आनड् चुंचुप चण
पू इष्टन् इयसन्॥ ८॥ तरपू तमपू कल्प देश्य देशीयुरु जातीयरु द्वयसन् दध्च मात्रच॥ ९॥ इति अष्टयं
माशन् सामान्यवृत्तयस्तद्धिताः॥ मनुपूयथा॥ गुणो स्यास्तीति अस्मिन्नस्तीति वा गुणवान्॥ पुमान्॥ गुणो अनयो वि
द्येत इति गुणवंतो॥ गुणा एमां संतीति गुणवंतः॥ पुरुषाः॥ गुणः अस्याः अस्यां वा अस्तीति गुणवती॥ कन्या॥ गु० यो॥

चणप् अक्षरेणचित्तः अक्षरचणः तेनविनश्चुचुपचणपो इतिचुचुपचणपो चकारः प्रत्यययोरादेशोलुप्तनिर्दिष्टः तेनचकार
 स्यनेत्वं इतिचुचुपचणपोरादिचकारलोपाभावः इष्टन्प्र०या इमेसर्वेपटवः अयमेषामतिशयेनपटुः पटिष्ठः अतिशयेनतम
 विष्टिनो अतिशयेनविशिष्टार्थवृत्तेसार्वभौमस्तः इतिइष्टन् अचोदत्यादिदि अचामध्येयस्तः स आदिर्यस्य तदि संज्ञास्या
 त् इतिउकारस्यटिसंज्ञा इष्टमेयः सुटेः टिलोपः स्यादिष्टे मेयः सु इतिलोपः इमे सर्वेप्रियाः अयमेषामतिशयेनप्रियः प्रेष्ठः इ
 मेसर्वेअयमेषामितिसर्वत्रयोज्यं अतिशयेनस्थिरः स्थुष्ठः अ० स्थिरः स्फुष्ठः अ० उरुर्वरिष्ठः अ० बहुहुलः बहिष्ठः अ०
 गुरुः गरिष्ठः अ० वृधः वर्धिष्ठः अ० तृप्तः त्रपिष्ठः अ० दीर्घः द्राधिष्ठः अ० वृक्षरकः वृदिष्ठः प्रियस्थिरस्फिरोरुवहुल
 गुरुवृधदीर्घवृक्षरकाणां प्रस्थस्यवर्बहिर्गर्वर्षित्रप्राधि वृदाः प्रियादीनां प्रादयः स्फुरिष्ठादिषु इत्यादेशाभवन्ति प्रकृ
 त्येकाच् इतिप्रकृतिभावः अति० स्थूलः स्थुविष्ठः अ० दूरः दविष्ठः अति० युवायविष्ठः कनिष्ठेवा अ० ह्रस्वः ह्रसिष्ठः अ०
 क्षिप्रः क्षेपिष्ठः अ० क्षुद्रः क्षोदिष्ठः स्थूलदूरयुव ह्रस्वाक्षिप्रक्षुद्राणायवादिपरंपूर्वस्यचगुणः इति स्थूलादीनां यणादि

लोपः पूर्वस्यचगुणः अ० बहु भूयिष्ठः बहुर्लोपोपचतहोः इति बहुरुत्तरस्यप्रत्ययस्येकोलोपः बहुशब्दस्यपरादेशः इष्टस्यपि
 इ इतिइडागमः अ० प्रशस्थः वृधोवाज्येष्ठः ज्यच प्रशस्थस्यज्यः ज्यचेत्यनुवर्तमानेवृधस्यचइतिज्यादेशः अ० प्रशस्यश्रेष्ठः
 प्रशस्यस्यश्रः इतिश्रादेशः अ० लघुर्लघिष्ठः अ० मृदुर्मादिष्ठः अ० कृशः कृशिष्ठः अ० पृथुः पथिष्ठः पृथुमृदुपृथुकृशटपरिव
 ढानां एवरत्वं अ० अंकितः नेदिष्ठः अ० बाढः सार्दिष्ठः अंतिक बाढयोर्नेदसाधौ इतिनेदसाधावादेशोभवत्तः अ० तनुः तनिष्ठः
 अ० अणुः अणिष्ठः अ० श्वेतः श्वेतिष्ठः अ० श्यामः श्यामिष्ठः अ० हरितः हरितिष्ठः अ० पिंजः पिंजिष्ठः इयस्त्नयथा अयम
 नयोरतिशयेनलघुः लघीयान् अयमनयोरितिसर्वत्रयोज्यं अ० पटुः पटीयान् अ० प्रशस्यः श्रेयान् प्रशस्येतिश्रादेशः अ०
 वृधः प्रशस्योवाज्यावान् ज्यादेशः ज्यादादीयस् आदेः परस्येति ज्याशब्दादुत्तरस्यइयतीकारस्यआड्रुवाति अ० अंतिकः ने
 दीयान् अ० बाढः साधीयान् अंतिक बाढयोर्नेदसाधौ इतिनेदसाधावादेशो अ० स्थूलः स्थूलीयान् एवंस्थे दवीयानि स्यादि
 स्थूलदूरस्यादिना यणादिलोपः पूर्वस्यचगुणः अ० प्रियः प्रेयान् एवंस्थूलीयानि स्यादिप्रियस्थिरेत्यादिनाप्रियादीनांप्रादयः अ०

बहुः भूयान् बहोरिति बहोरुत्तरपदस्य प्रत्ययस्य कोलोपः बहुशब्दभूरादेशः अ० युवा अ० ल्योवा कयोनीन् युवा ल्ययोः कन
 न्यतरस्यां इति कनादेशः अ० पृथुः प्रथीयान् पृथुमृद्धीत्यादिमृदोरत्वं अ० तनुस्तनीयान् द्विवचनविभक्त्यो पपदेतरवीयुक्तौ
 द्वयोरेकस्यातिशये विभक्त्ये चोपपदे स्फुटितुं तादेतोस्तः इति इयस्कृत् तरप्रत्यायो यथा अयमनयोरतिशयेन कुमारः कुमार
 तरः पठतितरां विजयतेतरां द्विवचनविभक्त्येति तरप् किमेति उ० व्ययद्या यदा म्व इव्यप्रकर्षे इति आम्प्र० तमप्प्रत्ययो यथा
 सर्वेषामतिशयेन मृदुः मृदुतमः अ० मृद्धी मृदुतमा पचतितमा अतिशयिनतमविष्टिनौ इतितमप् निउं ताच् इतितमप्
 किमेति आम्प्रत्ययः कल्पप्रत्ययो यथा ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः ईषदूनः इद्रः इद्रकल्पः देश्यो यथा ईषदूनो विद्वान् वि
 द्वद्देश्यः देशीयरमस्य यो यथा ईषदूनो विद्वान् विद्वद्देशीयः ईषदसमाप्तौ कल्पप्रदेश्यदेशीयरः इति प्रत्याः जातीयरप्रत्य
 यो यथा षट्प्रकारः षट् जातीयः प्रकारवचनेनियुक्तो जातीयर इति जातीयर द्वयसन्त्यथा ऊरुप्रमाणं अस्य ऊरुद्वयसं षट्
 यथा ऊरुप्रमाणमस्य ऊरुद्वयं मोत्रच्यथा ऊरुप्रमाणरमस्य ऊरुमात्रं प्रमाणे द्वयस न्दघ्नमात्रवः टक्यथा द्वारे

सौवर्ण्यः गांगेयः आंजनेयः स्त्रीभ्यो ढक् ऐक्क्यथा चटकायाः चटकस्य वा अ० चाटकरः चाटकाया ऐरक् द्रक्यथा गोधे
 या अ० गोधेरः लोपोऽव्योर्वलित् इति यकारलोपः गोधेया ढक् आरक्यथा गोधाया अ० गोधारः आरगुदीचा इत्यारक् घप्रत्य
 यो यथा क्षत्रस्याः क्षत्रियः क्षत्राद् इति घः छप्र० था स्वस्वरं स्वस्त्रीयः स्वस्वच्छः स्वप्र० था कुलस्याः कुलीनः कुलात्स्वः आ
 यनेयीनीयियः फटख छद्यां यस्यादीनां प्रत्ययादेः फस्य आकन्ठस्य खस्य ईन् छस्य ईय घस्य इज् स्फुरित्ति फगादीना
 मादेशाः स्युः ण्यो यथा कुरोरः कौरव्यः कुर्वादिभ्यो ण्यः यत् यथा मूर्ध्नि भवः मूर्धन्यः उरस्यः दंत्यः शरीरावयवाद्यन् इति
 यत् इत्यथा ३। इतो गंधो यस्य सः उद्गंधिः गंधस्य दुत्पत्तिस्फुरतिश्च इति इत् कुसुमस्यैव गंधो यस्य सः कुसुमगंधिः उपमा
 नाच् इति समासांतः इत्यथा तारकाः संजाताः अस्य तारकितं नप्तः तदस्य संजातं तारकादिभ्य इत्तच् इतीत्तच् अनङ् यथा कुं
 उपमाणमिव उधो यस्य सः स्रकुंडो धी उधसोनङ् इत्यनङ् सकारस्योदेशः प्रत्ययसंज्ञा च बहुव्रीहेरुधसोऽङ् इति उङ्
 कुसुममेव धनुर्यस्य सः कुसुमधन्वा धनुषश्च इत्यनङ् सकारस्य समासांतः चुंचुप्रयाथा विद्यया वित्तः विद्याचुंचुः

किमः कुः स्यात्तदोहादोचविभक्तौ त्यदादोनामः इत्यत्र अनु एतदः प्राग्दिशीयेपरे अनेकात्वात्सर्वदेनाः इत्यनेन दौदेनाः
 रि इदमदृश प्राग्दिशीयदतिदृश त्यदाद्यत्पररूपे अदसोसैतिमत्वेते किं सर्वनाम बहुभ्या व्यादिभ्यः किमः सर्वनाम्ना बहुभ्या व्या
 चैति प्रागिना इत्यधिकृत्य पंचम्यास्तसिल पंचम्यंतेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल स्याद्वा परितः सर्वत इत्यर्थः आपितः उभयत इत्यर्थः
 पर्यभिभ्यांच इतितसिल तधितश्चासर्वविभक्तिः यस्यात्सर्वविभक्तिर्नोत्पद्यते सतधितोतोव्ययस्यादित्यव्ययसंज्ञा अव्ययादृश
 प्रश्निसुषेणुकु नल्यथा कस्मिन्निति कुत्र यस्मिन्नित्यत्र एतस्मिन्नत्र अमुष्मिन् अमुत्र परत्र बहुत्र सप्तम्यास्त्वत् इति वत्
 अधुनाच्यथा अस्मिन्काले अधुना अधुनेति निपातितः किं निपात्यते इदमभावः अधुनाच्यप्रत्ययः यस्येति चेत्यकारलो
 यः दानीप्रत्ययोयथा अस्मिन्काले इदानीं दानींच इदमोदानीप्रत्ययः एकाले इति दानीप्रत्ययः दाप्रत्ययोयथा सर्वस्मिन्काले स
 र्वदा सदावा एकस्मिन्काले एकदा अन्यस्मिन्काले अन्यदा कस्मिन्काले कदा यस्मिन्काले यदा तस्मिन्काले तदा सर्वेका
 न्यकिंयत्तदः कालेदा सप्तम्यंतेभ्यः एभ्यः कालार्थेदा स्यादिति दा सर्वस्य सोन्यतरस्यादि दादौ प्राग्दिशीये सर्वस्य सोवे

तिसर्वशब्दस्य वासकारादेनाः हिंल्यथा अस्मिन्काले एतर्हि इदमोर्हि एते तो रथोः इदम एत इत इत्यादिशो स्तोराफादौ
 शकारादौच प्राग्दिशीयेपरे इति इदम एतादेनाः कस्मिन्काले कर्हि कदा यस्मिन्काले यर्हियदा तस्मिन्काले तर्हितदा एतस्मिन्काले
 एतर्हि अनयतनेर्हि लन्यतरस्या इतर्हि किमः कः किमः कः स्याद्विभक्तौ एत एतदत् एतो स्तोः रेफादौ शकारादौच प्राग्दि
 शीयेपरे इति एतच्छब्दस्य एतादेनाः हप्रत्ययोयथा एतस्मिन्काले इह इदमोहः इतिहः अत्यथा कस्मिन्काले क्व कुत्र कि
 मोत् वा स्यात् इति अत् काति किमः कादेनाः स्यादिति थालप्रत्ययोयथा येन प्रकारेण यथा तेन तथा सर्वप्र० सर्वथा प्रका
 रवचनेथाल इतिथाल थम्प्रत्ययोयथा अनेन एतेन प्र० इत्थं इदच्छुमुः एतदोपिवा चः इतिथमुप्रत्ययः त एते तो रथोः एतदः
 इति उभयत्र इदादेनाः केन प्र० कथं किमश्च इतिथमुप्रत्ययः किमः क इति कादेनाः अस्तातिप्रत्ययोयथा पूर्वस्यादिशिवसति
 पूर्वस्मादागत इतिवा पुरस्ताद्वसति रपुस्तादागतः पूर्वादिक पुरः पुरस्तात् दिक्शब्देभ्यः पंचमीसप्तमीप्रथमादिभ्यो दिग्देश काले
 च स्तातिः सप्तम्यंतेभ्यो दिशिरुडेभ्यो दिग्देश कालवृत्तिभ्यः स्वार्थे अस्तातिः इति अस्तातिप्रत्ययः पूर्वाधराय धरायणा

१४

त्य

मसिपुरधवश्चैषां ११ अस्त्यर्थे असिः तद्योगे चैषां पुर अधू अवदत्यादिनाः स्यः अस्तातिच विभाषावरस्यः इति अवशब्दस्य
 वैकल्पिक आदेशः घसप्रत्ययो यथा समाने अहनि सद्यः सद्य इति निपात्यते किं निपात्यते समानस्य सभावो घसप्रत्ययो ह
 अन्यभिधेयेर्थे १२ परतप्र० था पूर्वस्मिन्संवत्सरे परत १३ आरित्प्र० था पूर्वतरसंवत्सरे परारि पूर्वपूर्वतरयोः परभावः उ
 त् आरित् इत्येतो प्रयोभवतः संवत्सरे अभिधेयेर्थे १४ समसणप्र० था अस्मिन्संवत्सरे एषमः इहमः समसणप्रत्ययः इहमः
 दुभावः तद्धितघञामादेरिति रुधिः इण्काः इण्कुभ्यो परस्य आदेशप्रत्ययावयवस्य सस्यमूर्धन्यः १५ राघप्र० था परस्मिन्
 हनि परेद्यवि परस्मादेघप्रत्ययः १६ अघप्र० था अस्मिन्नहनि अघ इहमोद्भावो घप्रत्ययः एघसप्र० था पूर्वस्मिन्नहनि पूर्व
 दुः अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः अन्यतरस्मिन्नहनि अन्यतरेद्युः इतरस्मिन्नहनि इतरेद्युः अपरस्मिन्नहनि अपरेद्युः अध
 रस्मिन्नहनि अधरेद्युः उभयस्मिन्नहनि उभयेद्युः उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेद्युः सद्यः परस्यार्येषमः परेद्युः पूर्वकरन्य
 द्यरितरेद्युः परेद्युः रधरेद्युः रुभयेद्युः रुतरेद्युः रिति निपात्यते सद्यस्यादि उक्ता आदेशप्रत्ययाश्च पूर्वान्यान्य

१४

व्यघ

संस्कृतं

नियुक्तः देवारि तत्र नियुक्त इति षट्क् द्वागदीनां च इत्येजागमः अक्षौ दीव्यति खनति जयति जितं वा आक्षिप्तः तेन दीव्यति खन
 ति जयति जितं वा इति षट्क् दध्नां तदाधिकं मरीचेन संस्कृतं मरीचं तेन संस्कृतं इति षट्क् तयप्रत्ययो यथा द्वौ अवयवौ अस्य द्वितयं
 द्वयं त्रयो अवयवाः अस्य त्रितयं त्रयं पंच अवयवाः अस्य पंचतयं संख्यया अवयवेतयप्र० द्वित्रिभ्यां तयस्यायच्चादिति विकल्पेन अ
 यजादेशः इति सामान्यप्रवृत्त्ययः अथाव्ययस्तद्धितकातरः ~~तसिल्ल~~ श्लोकः ॥ तसिल्लत्रलधुनादोनां दार्हिर्ल्लाहादे। थाल्थमापिच ॥
 अस्तातिर्घः परस्मैवाथारित् समसणावपि ॥ १० ॥ एयाधेद्युतरस्तुचातरल्लरिष्ठातिलौतथा ॥ एनवाजाहिधाश्चैव ध्यमुञ्चपिधमुञ्
 तथा ॥ ११ ॥ एधाजामावित्रिंशत्प्रत्ययास्तद्धिताव्ययाः ॥ ॥ तसिल्लत्रल अधुनाच् दानीं दार्हिर्ल्लाहा अत्र थाल्थम् अ
 स्तातिः युस् परत आरित् समसण एद्यवि अघ एद्य अतस्तुच् अतीरित् रिष्ठातिल्ल एनप् आच् आहिधा ध्य
 मुञ्च भमञ् एधाच् इति पदं तसिल्लयथा कस्मात्कुतः यस्माद्यतः तस्मात्ततः अस्मादतः अस्मादितः अमुष्माद्
 मुतः परस्मात्परतः बहुनः प्राङ्शिरोविभक्तिः दिक्शब्देभ्यः इत्यत प्राग्वक्ष्यमाणा विभक्तिसंज्ञाः स्यः कुतिहाः

इति तयप

दूरेवसति दक्षिणाहिवसति उत्तरस्यादित्रिणामेस्पदूरेवसति उत्तराहिवसति ॐ उत्तरावा आहिवदूरेदक्षिणान्चादात् इति
 आहि आचव उत्तराच्च इति आहिदान् धप्र०था कतिप्रकारः कतिधा बहुप्रकारः बहुधा एकप्र० एकधा संख्यायाः विधार्थे
 धाक्रियाप्रकारेवर्तमाना संख्यानां दोस्तार्थे धास्यात् इति धा ध्यमुप्र०था एकप्रकारः एकध्यं एकधावा एकाधो ध्यमुज्जन्यत
 रस्या इति ध्यमुज् धमुज्प्र०था द्विप्र० द्वेधं द्विधा त्रिप्र० त्रेधं त्रिधावा द्विभ्योश्च धमुज् आभ्यां धात्यस्य मञ्वास्यादि
 तिवाधमज् एधाच्प्र०था द्विप्र० द्विधा त्रिप्र० त्रेधा एकधाच्च इति एधाच् आम्रप्र०था विजयतेतरां कमेतिउ व्यद्या दाम्ब
 द्रव्यप्रकर्षे इत्याम् इत्यव्ययप्रत्ययः ॥१०॥११॥ ॥ अथभावाख्यस्तद्धितप्रकारः ॥ श्लोकः ॥ त्वंतलविमनिचूष्यच्च यद्यटग्यगज
 पवुजः ॥ इत्येकादशसंज्ञाः प्रत्ययाभाववाचकाः ॥१२॥ त्वं तत् इमानिचूष्यज् यत् यदक् दक् अज् अणु एज् त
 स०था यदोर्भावः पत्वँटु मृदोर्भावः मृदुत्वं तत्प्र०था यदोर्भावः पटुता मृदुता तस्य भावस्त्वतलो प्रकृतिजन्यबोधे प्रका
 रोभावः इति त्वतलो त्वांतं क्लीबं इति क्लीबत्वं तंतस्त्रियां इति स्त्रीत्वं इमानिचूष्यथा पृथोर्भावः प्रथिमा म्रदिमा भ्राश

च मित्यादिपृथ्वादिभ्यश्च इमानिच् इष्टमेस्त्वेरितिलोपः पृथुमृदिस्यादिनारत्वं यदोर्भावः पटिमा लघो
 र्भावः लघिमा रुचस्यभावः रुशिमा क्षिप्रस्य० क्षेप्रिमा रुद्रस्य० क्षोदिमा ह्रस्वादीनापृथ्वादित्वात्स्छूलदूरेतियणादिलोपः पू
 र्वस्यगुणः प्रियस्य० प्रेमा उरोर्भावः वरिमा बहुलस्यभावः बलिमा गुरो० गरिमा दीर्घस्य० द्राधिमा प्रियोरु बहुलगुरुदीर्घाणां पृ
 थ्वादित्वात् प्रियस्त्विरेतिप्रोदशादयः बहो० भूमा बहोर्लोपोभूत्वबहोः इति इमानिजिकारलोपोवश्चत्तरादेनाः साधो० साधिमा
 अणो० अणिमा तनो० तनिमा महो० महिमा हिमस्य० हिमिमा श्वेतस्य० श्वेतिमा नीलस्य० नीलिमा पृथ्वादिभ्य इति सर्वत्र
 इमानिचूष्यज् यथा रुकुस्यभावः शौक्यं दृढस्य० दृढ्यं सुभगस्य० सौभाग्यं वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च इति ष्यज् षः प्रत्य
 यस्यष आदिरित् दृङ्गसिध्वंते पूर्वपदस्यच इत्कमयपददधिः जडस्य० कर्मवा ज्ञउयं मौग्ध्यं ब्राह्मण्यं गुणवचनब्राह्म
 णादिभ्यः कर्मणिच इति ष्यज् यत् यथा स्तेनस्य० स्तेयं स्तेनाद्यनोलोपश्च इति यत्तनलोपः य प्रत्ययायथा सस्य० सरस्यं स
 रस्यर्थः इति यः ढक्यथा कपे० कापेयं ज्ञाते० ज्ञातियं कपिना लोढक इति ढक् यक्याथा वृहस्पते० बार्हस्पत्यं गृहपते०

१६

गार्हपत्यं सेनापतेः सेनापत्यं पुरहितस्य पौहित्यं पसंतरापुरोहितादिभ्यो यक् अज्यथा अश्वस्य आश्वं उद्रस्य औष्ट्रं कु
मारस्य भावः कौमारं आङ्गानं प्राणपत्तातिवचनोद्गात्रादिभ्यो ज् इत्यञ् अण् यथा द्विहायनस्य द्वेहायनं त्रैहायनं चतुर्हा
यनं दूनः यौवनं स्त्राविरस्य स्त्राविरं हायनांतयुवादिभ्यो ण् इत्यण् ऋचं शोचं पृथो पार्थिवं मृदो मारदं गुरो गोरवं
दृगताञ्चलघपूर्वात् इत्यण् वुञ् यथा रमणस्य रामणीयकं आर्यस्य आर्यकं वसनीयस्य वासनीयकं आचार्यकं
योपघादुरूपोत्तमादुञ् ॥ १२ ॥ ॥ इति प्रयोगसंग्रहविवेकवररुचिस्तौतधितप्रत्ययलक्षणं नाम द्वितीयः पटलः समाप्तः ॥
श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ तद्धितप्रयोगमनूयति उः प्रत्ययाभिधानमनुष्ठास्यामः ॥ श्लोकः ॥ तिप्रसोसि सिसिपोथश्चमिपावस्म
सौतथा ॥ तातांज्ञा अथश्चैवाथां ध्वमाविडुहिमहिडु ॥ १ ॥ तिउः क्तमः तिपू तस् सि सिप् थस् यामिप् वस् आतां झ
थास् आथाम् ध्वम् इडु वहि महिडु तिप्रस् सिसिथ स्त्रमिध स्म स्तातां झथासाथं ध्वमिडुहिमहिडु ते एते अंते
से एधे ध्वे एवहे महे त आतां झतास् आतां ध्वं इडु वहि मह महे महिडु इत्यष्टादशधातिडु वदितव्यः

१६

२३

२३

तरेतरपराधरोभयोतरेभ्यः एयस्यस्ययाश्च १८ अतस्तुचूप्रंथा दक्षिणस्मिन्देवसति दक्षिणस्यां वसति वा दक्षिणतोवसति
दक्षिणतो रमणीयः उत्तरास्मिन् वसति उत्तरस्मादागतः उत्तरागतः दक्षिणोत्तरामनस्तुचू परस्मिन्देवसति परस्मादागतो वा पर
तः वसति परस्ताद्वसति परतो आगतः परस्तादागतः एवमवरतः अवरस्तात् मविभाषापरावराभ्यां इति वैकृत्यिकोऽतस्तुचू आ
तिर्यथा उत्तरस्मिन्देवो वसति उत्तरस्मादेशागतो वा उत्तराद्वसति उत्तरादागतः उत्तराद्रमणीयः एवमधराद्वसति अधरादागतः
अधराद्रमणीयः एवं दक्षिणात् उत्तरादक्षिणादातिः इत्यातिप्रयः शरित्प्रंथा उर्ध्वं वसति उपरिवसति रिष्टातिप्रंथा उर्ध्वं वस
ति उपरिष्टाद्वसति उपर्यपरिष्टात् इत्यनेन निपात्यते उर्ध्वं तस्य उपभावे रिष्टातिरिष्टातिरुचूप्रत्ययः एनप्रत्ययायथा उत्तरस्मि
न्देवो रमणीयः उत्तरेण रमणीयः एवमधरेण दक्षिणेन एनवन्यतरस्याम दूरे पंचम्याः उत्तरादिभ्य एनप्रास्यात् अवध्यवधि
मतोः सप्तम्ये पंचम्यातातुन इत्येनप्रत्ययः आच्यथा दक्षिणस्यादित्रिरमणीयः दक्षिणाद्रमणीयः दक्षिणादाचू अस्ता
ते विषये अपंचम्या इत्येव इत्याचू अपंचम्याः किं दक्षिणादागतः आहिप्रत्ययो यथा दक्षिणस्यादित्रिरामस्य वसति

तत्तिडः समूहेदशधा संज्ञा यथा प्रत्ययः १ वित्तक्तिः २ परस्मैपदं ३ आत्मनेपदं ४ प्रथमपुरुषः ५ मध्यमपुरुषः ६ उत्तमपुरुषः ७ एकवचनं ८
द्विवचनं ९ बहुवचनं १० केषां प्रत्ययसंज्ञा ॥ सर्वेषामष्टादशानां तिङां प्रत्ययसंज्ञा विभक्तिसंज्ञा च परस्मैसंज्ञा कथितं तेषां तिङान्वयवृ
त्तार्थं त्वादेशावपरोद्धिधा ॥ परस्मैपदं आख्यातं तडांवात्मनेपदं इत्यस्यार्थः ॥ तिप् तस्यसि सिप् यस्य धमिप् वस्य मस्य इत्येतानि तिङान्वयवृ
त्तार्थवचनानि यौद्धोपपदादेशौ शतृधस् इत्येकादशधा परस्मैपदमुक्तं कृतमदात्मनेपदं तडिति ते आत्ताम् स घास् आथाम् ध्वम्
इद् बहि महिर् इति तडः कारणेन सह प्रत्याहारत् ॥ तिङित्यनेन उत्तराणि नववचनानि गृह्यन्ते ॥ अनाविति ॥ शानच् कानच् रुत्सृष्टानुवं
धयोर्महणादेवात्मनेपदमित्येकादशधा वेदितव्यं ॥ केषां पुरुषसंज्ञा ॥ परस्मैचात्मनेसागेवचनानि त्रिधा त्रिधा ॥ त्रयस्ते पुरुषाः त्रया

इति वरुचिप्रणीतः प्रयोगसंग्रहः समाप्तः ।

व्याकरणम्

४३ / ४ (४)